

Владимир Чех
Институт за историју оглашавања, Београд
vladimir@ceh.rs

Критичко издање историјске грађе

Сећање америчке вајарке Малвине Хофман на једно балканско путовање 1919. године

Малвина Хофман (Malvina Hoffman) рођена 15. јуна 1885. године у Њујорку, на Менхетну, у познатој уметничкој породици. Отац Ричард био је музичар, солиста Њујоршке филхармоније. Мајка Фиделија Ламсон (Fidelia Lamson-Hoffman) била је пијанисткиња, рођена у имућној породици лекара, банкара и бизнисмена. Родитељи су водили рачуна о Малвинином образовању и приватном школовању. Са само четрнаест година почела је да учи вајање, а нешто касније и сликарство и цртање, анатомију, те архитектуру и грађевину.

Годину дана после очеве смрти преселила се с мајком у Париз. Роден (Auguste Rodin) је препознао њен таленат и узео је под своје окриље. Учила је од чувеног Француза од 1910. све до његове смрти 1917. године. Били су пријатељи и захваљујући том дружењу завек је остала позната као амерички Роден.

Импесионирана игром балерине Ане Павлове у „Руским баханалијама“ у Лондону ради скулптуру балетских играча, с којом стиче вајарску репутацију. Ану Павлову упознала је у Њујорку 1914. године, да би убрзо постале блиске и дружиле се све до балеринине смрти, 1931. године. Њена прва велика скулптура, настала после Првог светског рата, била је „Жртва“, монументални споменик погинулима, постављен на Универзитету Харвард (*Harvard War Memorial Chapel*). Своју најзначајнију архитектонску скулптуру „Пријатељство народа који говоре енглески“ урадила је 1925. године за зграду *Bush House* у Лондону.

Светску славу донеће јој чувена изложба отворена у Филд музеју у Чикагу. Био је то, по оцени савременика, „највећи вајарски пројекат двадесетог века“: изложила је 36 фигура, 30 попрсја и 39 глава: укупно 105 дела, која заједно представљају све народе света. Та изложба остала је позната и по великом броју посетилаца (већ у првој години било их је више од два милиона), по највећем

(до тада) исплаћеном хонорару једном уметнику (већи него што је Роден добио за „Врата пакла“) ... Изложба је отворена 6. јуна 1933. и 36 година била је у сталној поставци музеја.

Од младих дана дружила се с Роденом, Мештровићем, пољским пијанистом Игњацом Јаном Падеревским (Ignacy Jan Paderewski), балерином Аном Павловом, књижевницом Гетрудом Стејн (Gertrude Stain), сликарком Миленом Павловић Барили ... Урадила је и велики број њихових портрета.

Написала је три значајне књиге: 1936. објавила је „Главе и писма“ (*Heads and Tales*)¹, утиске са путовања по свету за изложбу „Људске расе“ (Races of Mankind“) у Филд музеју. Уследио је „уџбеник за вајаре“ са називом „Скулптура изнутра и извана“ (*Sculpture Inside and Out*)², а 1965. године изашла је њена аутобиографија, „Јуче је сутра“ (*Yesterday is Tomorrow*)³.

Малвина се целог свог века бавила хуманитарним радом. Са сестром Хелен, која је била на челу њујоршког огранка америчког Црвеног крста, Малвина је велику количину свог слободног времена посветила хуманитарним активностима. За време Првог светског рата, поред активности у Црвеном крсту, радила је и као амерички представник у париској организацији „Подршка уметницима“. Организација, у чијем је оснивању учествовала, била је посвећена пружању помоћи уметницима и моделима који су због ратних збивања изгубили посао.

Значајно место у хуманитарним активностима Малвине Хофман заузимала је и Србија. Леп пример је и писмо „Српске народне лиге“ у САД, која „сматра за дужност да укаже дубоку захвалност свим америчким и осталим пријатељима који су на било који начин допринели успеху прославе ‘Дан Косова’ у Њујорку и посебно госпођици Малвини Хофман, главној организаторки славља, искреном и посвећеном пријатељу Југословенске мисије“.

После завршетка Великог рата, била је у седмонедељном инспекцијском обиласку болница и дечјих прихватилишта на Балкану на захтев Херберта Хувера (Herbert Hoover), тада директора америчке *Управе за помоћ*, а каснијег председника САД. Утиске са овог путовања описала је у својим књигама. У то време упознала је и сарадника америчког Црвеног крста Џона Фротингема (*John W. Frothingham*) и његову жену Српкињу Јелену Лозанић. Као чланови Црвеног крста, Малвина и Фронтингам-Лозанићи помагали су Србији и између два рата, организујући прихватилишта за српску сирочад.

За живота је добила многа признања, и за уметничка дела, и за хуманитарне активности. Године 1924. Национална академија (*National Academy*) доделила

¹ Malvina Hoffman, *Heads and Tales*, (New York: Charles Scribner's Sons, 1936).

² Malvina Hoffman, *Sculpture Inside and Out Hardcover*, (New York: W. W. Norton & Company, 1939).

³ Malvina Hoffman, *Yesterday is Tomorrow: A Personal History*, (New York: Crown Publishers, 1965).

јој је Златну медаљу. Почасну златну медаљу AAA (*Allied Artists of America*) освојила је 1962. за фигуру „Монголски стрелац“ (*Mongolian Archer*). Другу Почасну златну медаљу добила је 1964. од Националног удружења вајара (*National Sculpture Society*). Награђена је и са пет почасних доктората. Целом списку ваља додати и Француску легију части и Краљевски орден Св. Саве, добијен у Краљевини Југославији.

Малвина Хофман – амерички Роден и Милан Прибићевић

За време Великог рата у њујоршком Црвеном крсту упознала је и пуковника Милана Прибићевића, кога је Никола Пашић послао у Америку да сакупља добровољце за Солунски фронт. Код њега је видела фотографију умирућег војника у чамцу који је превозио преминуле и војнике на самрти за острво Видо, коју је снимио српски фотограф Милоје Игрутиновић. На основу фотографије Малвина Хофман урадила је чувени плакат „Србији је потребна ваша помоћ!“ (*Serbia Needs Your Help!*). Израдила је Прибићевићево попрсје, које се налази на Новог гробљу у Београду. Преминула је 1966. године у Њујорку.

Објављујемо делове из њених аутобиографских књига у којима износи утиске са свог путовања по југословенским крајевима непосредно после завршетка Првог светског рата.

Балканска авантура⁴

Црвени крст постао је веома активан током рата, и пошто је моја сестра Хелен Дрејпер водила организацију у Њујорку, осетила сам потребу да јој се придружим. Тако сам скоро сваког дана радила у просторијама Црвеног крста на Петој авенији и у 36. улици. Хелен је желела да преузем службу у којој је било потребно познавати говорни француски и немачки језик, Биро за комуникацију, путем кога су људи писали својим рођацима у страним земљама. Та служба, која се бавила писањем писама, морала је да буде пажљиво организована како би помогла онима што заслужују помоћ, истовремено спречавајући да свака врста шифроване комуникације стигне до непријатеља. Открила сам да је висока, достојанствена, самостална Луиза Фрит нека врста генија за откривање шифрованих писама или било којих наговештаја сумњивог понашања, која је пријавила полицији неколико шпијуна.

У тој организацији Црвеног крста такође сам радила и са Мари-Луиз Емет (Marie-Louise Emmet).⁵ Њен отац био је рођак Роберта Емета (Robert Emmet), ирског родољуба. Звала сам је Дивљакуша (*Sauvage*) зато што је била необучена, неспутана и недисциплинована и очигледно име *Marie-Louise* није ишло уз њу; након што сам је почела звати Дивљакуша, тако су је звали сви. Поред других талената, одлично је возила и ишла би свуда и у свако доба, на пример да сачека брод. Била је крупна, снажна и насмејана, кратке, равне косе, са звонастом фризуром и шишкама преко чела. Била је толико чудесно одана и спремна да помогне да сам је се сетила кад ми је затребао неко касније, после рата да ме прати током мисије у Југославији.

У касна поподнева и вечери сама сам одлазила у ауто-школу како бих се упознала са различитим маркама аутомобила и да научим шта да радим у случају квара и у хитним случајевима. Увек сам била заинтересована за механику и зато сам остајала дуже и радила напорније него што је то било неопходно. Када радите у Црвеном крсту, никада не знате која кола ће бити потребно да возите у хитним случајевима, те би нас у школи распоређивали за возњу без упозорења, па се чак и дешавало да нам задају да возимо камион за који је наставник знао да неће издржати дуго. Током таквог задатка стварно би се могло десити да останемо без превоза у неком напуштеном месту и да морамо мењати гуме или поправљати нешто компликовано и недоступно. Било је то бурно упознавање са возњом, а након што сам положила испит, добила сам диплому Аутомобилске секције Националне женске лиге, у

⁴ Hoffman, *Yesterday is Tomorrow*, 185.

⁵ Hoffman, *Yesterday is Tomorrow*, 157.

којој је било наведено да сам компетентна да возим аутомобил у државној служби, да се о њему старам и да њиме рукујем.⁶

У јулу 1919. године, када сам завршила свој део на поставци изложбе у Музеју Роден у Паризу, отишла сам у канцеларију господина Херберта Хувера, директора Америчке управе за помоћ. Између осталих великих ратних активности он је оснивао фондове за дечију храну широм Југославије. Те фондове скупљали су Срби, Хрвати и Словенци који су живели у Сједињеним Државама и дарежљиви Американци који су основали америчко-југословенско друштво за пружање помоћи нужне потребе српској деци у Југославији. Као секретар те организације, упознала сам се са читавом сложености ситуације и тешкоћама у пружању помоћи да би се на Балкану олакшала патња. Мој састанак са господином Хувером био је кратак, али веома просветљујући. Био је добро информисан о свим мојим ратним активностима и није траћио време. Чим сам га обавестила о мојој спремности да идем за Југославију, одвео ме до велике зидне мапе у својој канцеларији.

Показавши на групу црних чиода забодених на различита места на карти Балкана, рекао је: „Ово су места на која смо послали храну и где је деци помоћ најпотребнија. Постоји епидемија тамо где видите црвене чиоде и треба нам поуздана информација, из свих ових центара, која се тиче медицинских потреба и извештаји где постоји проблем са недостатком хране за децу. Када можете почети?“ Окренуо се и вратио се за свој сто. „За два дана“, одговорила сам. „Да ли ћете бити сами или имате кога да Вас прати“, питао је. „Моја пријатељица Мари Луиз Емет је спремна да крене са мном“, одговорила сам. „Одлично“, рекао је. „Сутра ујутру дођите овде у десет часова имаћу ваше пасоше и сва спремна упутства. Морате бити пажљиви у дезинфекцији воде и јести најједноставнију храну – врућина ће бити велика у августу, али Вам ништа неће сметати ако добро обавите посао. Правите дневне извештаје и донесите их мени – фотографишите, цртајте, постављајте питања, али, изнад свега, немојте се разболети. Свако кога тамо пошаљем заврши у болници, а ја желим да се вратите здрави и да ми шаљете вести свакога дана. Узгред, ако носите униформе Црвеног крста, немојте радити ништа будаласто и гледајте да не будете упуцане. Срећно и збогом. Мој секретар ће Вас примити када дођете сутра.“⁷

Пут на Балкан почео је у Паризу, и када смо се укрцали на ноћни воз, „Оријент експрес“ да бисмо отишле у Трст, који је био наша прва станица, Соваж и ја смо помислиле како крећемо на пут у непознато. Упозорили су нас на многе опасности и епидемије, али ми смо биле младе и здраве, и једва смо чекале авантуру. Стајала сам на платформи вагона док се воз спремао за полазак. Видела сам војну делегацију како поздравља двојицу британских официра

⁶Hoffman, *Yesterday is Tomorrow*, 158.

⁷Hoffman, *Heads and Tales*, 117-118.

који су се брзо укрцали на воз са својим ордонансима. Чуо се звук пиштаљке и кренули смо.

Отишла сам до платформе да запалим цигарету, када је други британски официр, кога нисам познавала, дошао из суседног вагона. „Зовем се Темперлеј”⁸, рекао је дубоким британским нагласком. „Ордонанс ми је рекао да вас две даме идете на Балкан, а ордонанси све знају!” – осмехнуо се. „И сам сам на сличном задатку”, додао је, „али сам том облашћу већ путовао много пута; зову ме ‘Балкански пас’, али сам заправо само један безбедни историчар. Докле ћете путовати овим возом?”

„Силазимо у Трсту”, одговорила сам, „а одатле ћемо путовати било којим превозним средством које можемо да нађемо.”

„Ја идем до Београда” рекао је мајор, „а одатле доле ка Албанији, ако будем имао среће. Тамо су још у току жестоки сукоби. Морате водити рачуна о томе, и о свом здрављу. Пазите се ваши и дугоногих комараца који преносе маларију, и никада немојте да пијете воду коју нисте претходно дезинфиковале.”

„Фино место за одмор”, приметила сам, „али не брините, можда се то неће десити!”

„Ако икако могу да вам помогнем и ако нам се путеви поново укрсте, изволите моју посетницу”, рекао је мајор.

„Ако икада дођете у Кембриџ”, додао је, „посетите ме у Питерхаусу. Имаћемо много тема за разговор након што посетите те земље на Балкану. Срећно и *au revoir!*“

Соваж и ја смо путовале седам недеља након доласка у Трст. У Атини сам добила сунчаницу док сам по највећем сунцу у подне покушавала да прочуим чуда Акропоља; ипак, био је то једини пут када сам била слободна док сам радила за Црвени крст, и мислила сам да је вредно ризика. Убрзо након мог опоравка, у Солуну, који је био наша следећа станица, Соваж је морала у болницу због грознице коју јој је пренела пешчана бува, болести која може да изазове такво отицање лица и жлезда да би се могло помислити како је жртву изуједао змај, а не бубица.

Врућина је била страшна, а прашњави ваздух треперио је блиставим сјајем када смо се зауставиле на прљавој станици у Скопљу. Носиле смо десет кеса леда из Солуна Болници Црвеног крста за пацијенте са дифтеријом, и иако се он углавном истопио, остало га је довољно да помогне макар мало.

Биле смо изненађене када смо на станичној платформи угледале мајора Темперлеја окруженог многим болесним и бледим пацијентима са маларијом. Он је изгледао запуштеније и исцрпљеније од свих других које смо успут виделе. Када нас је спазио, скочио је на ноге. „Забога, девојке, каква срећа! Како сте?”

⁸Harold W. V. Temperley, британски историчар, професор Универзитета Кембриџ, аутор је великог броја монографија из дипломатске историје. Објавио је 1917, *History of Serbia*.

Наређено нам је да сиђемо из воза и пређемо у вагоне за пртљаг и стоку, који су ишли за Ниш. Селаци су истоварили патке, свиње и живину, онда су нам рекли да се одмах укрцамо, а мајор и његов ордонанс укрцали су се с нама. Вагони су били незамисливо прљави. Дрвене клупе служиле су само како би раздвојиле осталу стоку и свиње. На прозорима није остало ниједно стакло, и није било преграда; мајор Темперлеј је погледао око себе: „Склоните се, девојке, почистићемо и дезинфиковати ово место пре него што ви уђете!” Тром смо седеле на степеницама вагона, било нам је толико вруће и биле смо толико уморне после дугог пута да нам више ништа није било важно; али биле смо захвалне због мајорових мера опреза.⁹

Врућина током јула и августа на Балкану може бити као и у Индији током лета. Није неуобичајено да буде изнад 110 степени (Фаренхајта – прим. прев.) у хладу. Бедни услови после рата, епидемије болести, недостатак санитарско-здравствених мера, сапуна, лекова, прозора, врата и осталог, овај пут су у најмању руку отежавали.¹⁰

У једној од македонских станица за помоћ пријављена су два случаја дифтерије. У Солун је стигао хитан захтев да се пошаље лед. Спакована су три тешка јутена цака пуна ледених блокова умотаних у новинску хартију и ми крену смо с тим додатним пртљагом који цури. Врућина је била тако велика да се док смо стигли до станице само по трећина сваког цака није била отопила. Предали смо их колима Црвеног крста која су чекала наш воз. Маларија је пустошила становништво и никада нећу заборавити испружене, пожутеле жртве које леже на сваком слободном кораку, ослоњене о зидове железничких станица док им се сунце одбијало о упале образе и вилице и правило црне шупљине од очију, попут лобања постављених на гомиле цакова.¹¹

Било је доста путовања, која би трајала од шеснаест до двадесет часова, сточном запрегом или на оронулим моторима, чије су гуме каткад биле пуњене сламом, пре него што смо стигли до нашег одредишта. Током дугих путовања возом имали смо довољно времена и прилике да изучавамо типове мушкараца, војника који су били смештени у товарне вагоне, а било их је од 1.000 до 1.500. Широке јагодице и четвртасте вилице карактеристике су Југословена. Мушкарци су радо позирали за цртеже и фотографије, напунила сам многе књиге студијама тих војника. Добро снабдевени цигаретама и неколиким магичним капима раствора *Dakin-Karel*, који смо носили да бисмо дезинфиковали загађену воду, били су довољна награда за ове услуге. Када бисмо пришли скелама преко реке, воз би стао, а машиновођа би изашао да провери је ли довољно грађе остало како би нас превео преко. Затим би сви војници отпевали неку националну баладу,

⁹ Hoffman, *Yesterday is Tomorrow*, 185-187.

¹⁰ Hoffman, *Heads and Tales*, 118.

¹¹ Hoffman, *Yesterday is Tomorrow*, 120.

а ми бисмо се надали најбољем. Само је једном наредба била дата да путници пређу пешице преко скеле док би нас воз пратио пужевим темпом. Сви војници би нас једине жене пропустили у центар реда. Тај ланац распеваних војника био је јачи од моста који се љуља, сви бисмо бодрили машиновођу када би извео воз на „чврсто тле“ и махао као знак за поновно укрцавање. Ти прашњави, робустни сељаци били су попут упрљане деце. Осећали су се код куће само за плугом, али су били незграпни у униформама.

Српске жене, које су биле мученице током толико многобројних ратних страхова, имале су у својим дубоким, тамним очима израз за чији узрок нисмо морали да питамо. Патња је додавала мрачну лепоту њиховим лицима и нову мистерију за контемплацију мојим уметничким очима. Рат је оставио ожилке читавој преживелој генерацији и чинило се да је свако лице причало исту нему причу о јунаштву и жртви.¹²

Током једног путовања возом, које је трајало шеснаест сати, када смо коначно стигли у Ниш, било је рањених војника у трећој класи на дрвеним клупама у купеима. Истрајност тих људи никада нећу заборавити. Били су у великим боловима, неки су изгубили ногу, неки руке, а поред нас је био човек са страшном повредом главе и ампутираном руком до рамена. Како су врели часови умора и зноја исцрпљивали те људе, завоји би се натопили, а тамне црвене мрље би се шириле по њима.

Иако је Велики рат био завршен, били су у неким чаркама близу бугарске границе и одведени у болницу у Ниш. Понудили смо их оним што је остало од дезинфиковане воде и са мало воћа и цигарета. Главна сестра је захвално прихватила наше газе и завоје. И одећа им је била промењена на велико олакшање рањених мушкараца, који су стоички подносили све. Када више није било чисте газе, завоји су им стављани наопако пошто је свега недостајало и било немогуће доћи до медицинске опреме.

После нашег доласка у Ниш, око десет сати навече, помагали смо рањеницима да сиђу из воза и затим се одвезли фијакером пуним бува у хотел „Руски цар“. Никада нећу заборавити ту рушевину и напуштено склониште. Скупљен, у мрачном углу на спрату, спавао је изнурени ноћни портир, једино осветљење пружала је гасна лампа. Пробудиле смо портира и замолиле га да нам покаже собу са два кревета. Зевнуо је, протегнуо се и климнуо главом, потом упалио свећу на пламену гасне лампе, а ми смо га пратиле уз шкрипутаво, поломљено степениште. Одасвуд се чуло страшно хркање у тоновима од тенора до најдубљег баса.

Како нигде у Србији нису остала ниједна врата на шаркама, људи су качили ћебад или делове старих тепиха на улазе у собе. Најзад је портир подигао у страну подеран комад турског ћилима који је висио преко канапа, ставио свећу на сто и

¹² Hoffman, *Heads and Tales*, 118.

отишао. Упалиле смо сопствене свеће и упериле светлост својих лампи око себе. Његови кораци постепено су нестали у општој мешавини хркања и комараца.

Био је ту само један гвоздени креветић са напола исцепаном и прљавом плахтом баченом преко мадраца. Биле смо превише уморне да бисмо разговарале. Распаковале смо своје платнене торбе, сипале воду у окрњену порцеланску посуду, дезинфиковале је и спремиле се за спавање. Није било сврхе жалити се чак ни када смо престале да бројимо инсекте који су милели по нама. Била је то последица рата, а наш воз кретао је следећег јутра у шест сати. Овде је било сувише мучно ратиште да бих покушала да цртам, али сваки призор ми се дубоко урезао у ум.

Глад на Балкану

Дане смо проводиле у обиласцима станица са храном, трагајући за изгубљеним пошилима одеће, хране или санитетског материјала и прикупљајући извештаје о условима живота и најнужнијим потребама...

Нисмо могле да се отнемо утиску како је упркос свим настојањима да се приближе различите фракције и области, у ваздуху висило осећање трагедије која долази и сукоба унутар тог југословенског котла за топлеење. Лица деце у градовима и на станицама за исхрану походила су ме у сећању. Била су сабласна, упалих образа, великих очију, мале жртве са борама на челу од напора неприродног сазревања и година патње. Више од 125.000 ратне сирочади Србије лутало је у ритамима, не знајући каква их судбина чека, изгубивши и родитеље и рођаке. То су били мали бескућници, многи од њих жалосно деформисани рахитисом или неким обликом туберкулозе. Њихови стомаци били су надути и набрекли од глади или тврдих парчића устајалог хлеба које су можда нашли да поједу.¹³

Да бисмо стигли до станице за бригу о деци на Косову у Централној Србији, морали смо да натоваримо мој форд на равни теретни вагон, који ће га провући кроз дугачки железнички тунел. Отприлике на пола пута мотор се покварио, а тамо у мраку је густ дим ускоро учинио да дисање постане очајнички напор. Неколико људи нам је притрчало носећи влажне крпе, које смо плеснули на лице. Дишући кроз мокро платно, успели смо да издржимо док се мотор није покренуо и одвукао нас на свеж планински ваздух, који је био толико силовит да ми је црни сламнати шешир од униформе одувао у провалију. Током остатка путовања носила сам турски фес од белог филца.

Косово поље је славно по великој бици против Турака, која се одиграла 1389. године. Има много трагичних и херојских легенди о том бојишту.

¹³ Hoffman, *Heads and Tales*, 125.

„Хришћанске војске које су се супротставиле ‘неверницима’ платиле су високу цену, али су надлазеће хорде уништене и хришћанска Европа је спасена.“ Тако је говорио усамљени монах из Грачанице. Мештровић, велики југословенски вајар, преточио је легенду о Косову у своју мермерну скулптуру „Удовице“, дрвени споменик косовског храма и многе друге статуе.

Пронашле смо дивно здање манастира Грачаница, са нетакнутим фрескама, леп пример византијске архитектуре. Усамљени стари монах старешина манастира, сликовито нам је описао како су његови монаси измасакрирани и како је он једини остао жив када су манастир напали и уништили Бугари. Повео нас је до високог олтара и благословио две дугачке, ручно прављене свеће од лоја, те замолио да их однесемо назад у Њујорк као знак захвалности деце Косова која су спасена од глади захваљујући америчкој помоћи у храни. У пет сати смо видели дугачке колоне српске деце како пристижу из свих праваца са лименим шољицама у својим мршавим ручицама. Свако дете добијало је топли напитак од какаоа и млека у праху, уз дебелу кришку хлеба. Многи од њих су дневно прелазили три или четири километра да би добили тај оброк. Остали су по свој део америчке хране долазили у подне.

Није био лак задатак сачувати свеће током неколико наредних месеци, али на крају су постављене на високом олтару цркве Светог Јована Богослова у Њујорку и упаљене током посебне службе захвалности 15. јуна, на дан Косова, коју је походило 5.000 Југословена и коју је служио велечасни Хауард Ц. Робинс, тадашњи старешина цркве и један о најоданијих и најпосвећенијих пријатеља Југославије током целог рата...¹⁴

...Достављен је извештај америчком Црвеном крсту о медицинским потребама. Пошиљке су одмах спремљене и упућене болницама које смо посетиле. Ум и срце били су ми оптерећени нагомиланим трагичним људским искуствима; осећала сам се много старијом – живот у Паризу изгледао ми је вештачки и било ми је мучно да одговарам на многа питања која су ми сви постављали. Изгледали су ми тако далеко од недавног света ужарене лаве и жртава крвавог вулкана рата, болести, глади, смрти – Четири јахача апокалипсе у ужасној стварности који и даље пустоше лице земље. Али где је Анђео са својим пламеним мачем? Где је одговор на молитве које сам читала на уздигнутим лицима жена – жена изван царства суза или жалости, жена које не могу да забораве, чија су срца заувек остала закључана у муклој агонији?¹⁵

¹⁴ Hoffman, *Heads and Tales*, 125-126.

¹⁵ Hoffman, *Heads and Tales*, 129-130.